Таїр Халілов

До останнього подиху

Повість

Людина не для того створена, щоб терпіти поразку. Людину можна знищити, але не можна перемогти.

Ернест Хемінгуей

Він був старий і тяжко хворий. Тягнулася вже четверта доба, відколи в роті не було ні краплини води, ні крихти хліба. Про хліб він не думав, йому дуже хотілося пити. У роті пересохло, язик став як дряпучий наждачний папір. Наче висохли нутрощі. Насилу роздирав злиплі, запечені і потріскані губи. Він не відчував голоду, тільки нестерпна, виснажлива спрага доводила до запаморочення. Спрага пересилювала усі страждання й хвороби.

— Води, води... — шепотіли його губи.

А вода була поруч. Варто було встати, зайти до кухні, пустити з крана воду і пити, скільки влізе. Та як же встати, коли немічне тіло, виснажене старістю й хворобами, відмовляється слухатись, коли руки й ноги не рухаються. Сталося найстрашніше, те, чого він найбільше боявся, —хвороба міцно прикувала його до ліжка і зробила нерухомим. Надворі літо, у вікно залітають радісні дитячі голоси, десятки, сотні, тисячі людей за стінами будинку, а ти, старий і хворий, нікому не потрібний, як малюк у лайні, лежиш самотньо в ліжку і не можеш ні поворухнутися, ні встати. Кляті крижі! Замість хребта ніби розжарений шворінь... Від болю тріщить голова, до горла

підступає нудота, вивертає всі нутрощі. Та він не втрачає ясного розуму. Він міг думати і пливти безмежним океаном уяви і пам'яті, міг відволіктись і забутись.

"Ти гірший за дощового черв'яка, якого наживлюють на гачок, — знущався з себе, — бо не можеш навіть

звиватись... За що ж така кара? За які гріхи? Чим завинив я перед тобою, Аллах? Кепські, кепські справи, діду... Невже таке чекає усіх самотніх старих людей?.."

Спочатку, коли він остаточно захворів і зліг, його мучило безсоння. Він не міг ночами стулити очей і ще більше страждав від самотності. Особливо гостро це переживалося вночі. Здавалось, що у всьому світі ти один. Єдиною втіхою були спогади, приємні спогади. Згодом від слабкості, втрати сил він почав засинати, і безконечні сновидіння, одні химерніші за інші, роїлися в його зворохобленому мозку, а в останні дні доймали видіння. Він то впадав у забуття, то приходив до тями, і тоді з невимовною тугою думав: "Як погано на старості лишатись на самоті, особливо, коли ти смертельно хворий і немає кому подати навіть склянку води..."

— Есфете, хлопчику мій, де ти? — кликав сина. — Хто відчинить двері і подасть мені води?

Він помітив, що почав розмовляти сам із собою.

Він уперше в житті був такий самотній. Дуже самотній. Правда, коли захворів два тижні тому, його провідувала сусідська дівчинка, яка приносила з крамниці хлібину, пляшку кефіру чи ще щось їстівне. Але тоді він і сам ще пересувався з кімнати в кімнату і не потребував сторонньої допомоги.

"Мабуть, Мерієм відпочиває чи з батьками поїхала до моря. У неї ж літні канікули..." — думав він.

Добре, що через цю дівчинку ще встиг дати телеграму єдиній рідній людині, дорослому сину, що живе далеко на півночі, працює інженером на гірничорудному комбінаті.

Старий чекав. Терпляче чекав. Йому лишалося тільки чекати. Він чекав, коли хтось постукає, зайде до нього і дасть досхочу напитись. Він знав, що вмирає, та перш, ніж попрощатись із життям, стулити назавжди очі, піти в небуття, йому хотілось уволю напитися, вгамувати пекельну спрагу. І ще він боявся померти в порожній міській квартирі. "Собаче це діло — гнити, як стерво, у себе в ліжку... Людина мусить померти гідно, і її тіло має бути поховане в землі" —думав старий.

Він чекав хоч когось, хто б напоїв його, а потім уже можна й помирати. Та найбільше він хотів побачити сина.

-Я не помру, доки тебе не побачу, мій хлопчику, — шепотів сам до себе.

"Невже телеграма так довго йде? — хвилювався старий — А може, Мерієм забула її дати? Що мелеш, старий дурню, хіба забув, як дівчинка принесла тобі поштову квитанцію? Але чому тоді не їде Есфет? Він мав би вже давно одержати телеграму Мабуть, не спішить. Делікатно, щоб не налякати сина, підібрав він слова, мовляв, дуже хочу побачитись, приїжджай. А треба було, певно, написати більш категорично: "Дуже хворий, негайно приїжджай". Не подумав добре, поспішив, — дорікав собі і відразу ж перед собою виправдовувався: — Я ж тоді був ще на ногах, не думав, що зляжу. Може, сам здогадається і приїде, відкладе усі справи, — втішав себе старий. — Якщо батько просить, син має здогадатись, що батьку погано. Тим

більше, якщо це старий батько... Невже так важко здогадатись?"

— Чому ти не їдеш? Чому так довго тебе нема, сину, я вмираю, і мені немає кому перед смертю подати навіть води і закрити очі... — сказав уголос.

Він не раз непритомнів і знову приходив до пам'яті. Він уже втратив лік часу.

І раптом... пролунав дзвінок! Може, причулося? Чи не марить він? Дзвінок повторився, йому вчувся мелодійний передзвін. Він ще ніколи не чув кращої музики, ніж оцей дзвінок. Як він ожив!

— Есфете! Сину мій! — закричав він. — Йому здалося, що від крику задрижали стіни будинку, а насправді з його горла вирвалося лише кволе хрипіння. — Я зараз! Ось тільки підійду до дверей і відчиню. Ти тільки не йди! Будь ласка, не йди.

Зробив неймовірне зусилля, щоб поворухнутись. Гострий біль пронизав тіло, та він зумів повернутись набік і, не втримавшись на краю ліжка, впав на підлогу і знепритомнів.

Він повільно приходив до тями. Йому здавалося, що йде безкрайньою розпеченою пустелею, по коліна вгрузаючи в гарячий пісок, а над головою немилосердно пече яскраве і палюче сонце. Ледь пересуває важкі ноги і весь час повторює: "Пити! Пити! Пити!" Несподівано попереду заблищало водяне плесо. Мабуть, це марево? Після війни йому довелося побувати у геологорозвідувальній експедиції і не раз перетнути сипучі піски барханів. Що таке для людини вода, дізнався на фронті, у катівнях МДБ і в пустелі. Крапля води дорожча за золото, коли її нема.

Водяна смуга виблискувала і вабила до себе, він кинувся до неї і незабаром опинився біля озера з чистою прохолодною водою. Припав до води, як у дитинстві біля річки, і почав жадібно пити. Але чому вода не вгамовує спрагу? Чому всередині все горить? Марево? Омана? Побрів далі, почав підійматися на бархан, але зірвався і скотився вниз. Тоді став повзти. Сипучі піски під долонями раптом перетворились на дзюркотливі струмки. Із насолодою підставив рота під цівку прохолодної вологи і з головою зануривсь у потоки води, на які перетворився пісок. Уже й бархани хвилями накочувались на нього. Та це ж солона вода! Це море! Він добре пам'ятає смак морської води. Гірко-солоною водою не нап'єшся. А ось і чайки, білокрилі прожерливі птиці з тужливим криком, що роз'ятрює душу. Він безпомильно знає, що коли зараз випливе на берег, то побачить рідне село он за тою горою. А там під горою стоїть маленький низький будинок із червоною черепицею, оточений гостроверхими тополями і в'юнким виноградом. Морською водою, звісно, не нап'єшся. Треба бігти додому. Мати, певно, з долини принесла джерельної води. Він виплив на берег, і, не озираючись, подався додому. Із заплющеними очима може знайти дорогу додому. Тут йому знайомі кожен камінь, кожен кущ, кожна стежинка. Босоногим шибайголовою сходив їх уздовж і впоперек. Позаду хлюпоче море, над головою — голубінь неба і сліпуча жовть сонця. Легко підстрибуючи, здіймається на крем'янисту, зрізану колесами гірську дорогу. "Скільки ж років цій дорозі, — подумав він, — тисяча, а може, більше?" Так зрізати міцну гранітну породу колеса могли тільки за багато століть... Ця дорога завжди хвилювала його уяву й тривожила душу. Століття викарбувалися на її поверхні. Хто тільки нею не їздив і не ходив: від давніх завойовників, що забирали в рабство жінок і дітей, до німців у двадцятому столітті, що вели на розстріл партизанів і мирних людей, а в кінці війни ще й енкавеесівці гнали все село... Скільки ця дорога бачила сліз... У наші дні її розширили, вирівняли і вкрили асфальтом, а перед війною дорога мала ще свій первісний

вигляд. Не збереглася вона, як не збереглося багато історичних пам'яток, пов'язаних із долею народу, їх нищили так само, як і народ. Опустив голову, постояв у роздумах, повернув ліворуч, обійшов гору, на яку не раз піднімався, і побачив батьківську хату, а в дворі — матір. Як давно не бачив матері! Як він скучив за нею. У нього солодко защеміло в серці. "Дивно,- подумав він, — я ж старий, а почуваю себе дитиною, наче мені одинадцять років..."

Побачивши його, мати сплеснула руками. Попросив води. Та мати його не почула, а, мабуть, здогадалася по губах, що він просить пити, витерла вологі руки фартухом, заклопотано забігла в дім і повернулась із глеком у руках.

— Де ти бродиш? — стурбовано запитала вона. — Хіба можна доводити себе до виснаження? Зовсім про здоров'я не дбаєш...

Узяв із материних рук глека з водою, припав до нього. Пив великими ковтками, вода тонкими цівками стікала кутиками рота на груди і мочила на животі сорочку. Але чому він не може напитись? Горить, сушить всередині, наче тисячі шайтанів смажать його в жарівниці. Застогнав, розплющив очі і побачив над собою пожовклу бетонну стелю, міську квартиру, в якій прожив більше тридцяти років. Хтось знову натис на кнопку дзвінка і прислухався.

— Есфете! Хлопчику мій! Я знаю, це ти. Крім тебе, у мене нікого немає! — захрипів і зробив ще одну спробу, повернувся обличчям униз.

Намагався повзти. І це йому вдалося. Повз, наче полоз, доки нестерпний біль не пронизав усе тіло до кісток.

Шарпнувся й обм'як. І провалився у прірву. Довго лежав нерухомо: ні почуттів, ні думок. Нарешті вдалині заблимав кволий вогник. Він то гас, то загорався, наче маяк на високому скелястому березі. Придивився і впізнав світло у своєму вікні... Тої ночі вони з батьком їхали з весілля із Старого Криму від дядька, що видавав дочку заміж. Мати не поїхала, залишилась удома з сестрою.

Ніч була глупа, безмісячна, беззоряна. Гори огортав морок. Було дивно, як це коні, яких ніхто не поганяє, в пітьмі знаходили дорогу і навіть не спотикались. Йому здавалося, що за кожним поворотом на них чигає смерть, а в силуеті кожного придорожнього куща чи каменя йому ввижався розбійник чи шайтан, про витівки якого чув, відколи себе пам'ятає. Солодка дрімота томила його всю дорогу, іноді холодний трем пробігав по шкірі, та він притискався до батька, і йому було вже не так страшно. У дитинстві він дуже боявся темряви. Вночі іноді стукне віконниця чи вітер завиє за вікном, тоді він затремтить, залізе під ковдру і труситься, потіє, задихається, та голову з-під ковдри не висуне... Удома всі сплять, лише йому не спиться, вловлює кожне шарудіння, кожен звук уночі, і ввижаються йому страшні видива... Згодом уява у важкі хвилини його не раз виручала. Можливо, лише завдяки ній і дожив до глибокої старості. "Уява, як сонце, освітлювала мені дорогу", —думав старий.

Непомітно задрімав. Батько зупинив коня і переніс його на дно воза. Лежав на пахучій свіжоскошеній траві і вдавав, що спить. Кінь цокав кам'янистою гірською дорогою і порушував нічну тишу. Батько тихенько заспівав давню народну пісню про те, як проданий у рабство хлопчик помер від розпуки далеко від рідного дому. Монотонний і хрипкуватий голос батька звучав скорботно і печально. Слухаючи батька, він уявляв себе на місці того бідолашного хлопчика, уявляв себе без батьків, і сльози виступили на його очах. "Бідний, бідний хлопчик, — шепотів він.

— Хай осліпнуть ті, хто прирік тебе на самотність, тугу й розлуку. Хай задихнуться вони від твоїх сліз". Хоча пісня і розчулила його до сліз, та почувався щасливим. І знав чому, бо в нього щаслива доля: поруч батько, а мати чекає на них удома. Витер сльози, піднявся і пересів на передок до батька. Батько доспівав пісню, мовчки притис його до себе, погладив по голові.

— Чому не спиш?

— Не хочу.

— Дивись, і мати не спить, чекає нас.

Внизу, в долині, світилося одне-єдине вікно. Вони під'їжджали до свого села. Загавкали собаки. Незабаром вони були біля своїх воріт. Почувши їх, мати відчинила двері і виглянула на вулицю. Він вискочив із воза, відтягнув пса, який радісно терся біля його ніг, підбіг до матері, обняв і притиснувсь до неї, наче не бачив вічність.

— Уже геть виріс, чоловіком став, — сказала мама. — По весіллях їздиш.

Батько випріг коней, поклав їм корму. Вони з батьком умились з дороги і сіли вечеряти, хоча вже було ближче до ранку. Сіли за софру1. Мати подала загорнуті у рушник ще теплі чебуреки. Вони поїли чебуреків, запили холодним узваром і лягли спати. Ліг на глинобитній підлозі біля сестричок. Вранці ще спав, закутавшись у ковдру, а над ним схилилася мати, гладила йому волосся і шепотіла на вухо, що вже пора вставати. У її голосі, в її рухах було стільки ласки, що її б вистачило на всіх сиріт світу... Він ніжиться, потягується, обнімає матір, вдихає запах її волосся, зривається на ноги і вибігає на вулицю.

Батько пішов на роботу в сад, а сестри із глеками рушили по воду до джерела. Сонце встає з-за гір, наче піднімається із дна моря... Гори купаються в сонячному промінні. Йому розпирає груди, він бачить схід сонця, гори, чує спів пташок. Він біжить до моря, а мати дивиться йому вслід і не може надивитись. Він усім своїм єством відчуває її погляд і чує її шепіт: "Жеребчику мій! Хай тобі завжди буде добре..."

Хлюпоче море. Один за одним набігають буруни, шурхотять галькою і з шипінням захлинаються. Над ними літають чайки. Він зриває із себе одяг, пірнає в зелену безодню. Із розплющеними очима пливе, хапаючись за підводні камені. Зовсім близько плавають риби, він пробує їх упіймати, але вони втікають. Ось уже тисне на вушні перетинки, стискує в грудях, він вискакує на поверхню. Мружиться від яскравого сонця і пливе до берега.

Він навчився плавати давно. Йому здавалося, що може перепливти море. І за цю зухвалість одного разу воно ледь його не проковтнуло.

Море штормило. Він із хлопчаками стояв на березі. Хвилі народжувалися десь вдалині, у череві моря, а потім росли, надувались, набирали силу і хижо наближались до берега. Велетенські вали води накочувались і розбивались ущент об прибережні скелі. Стояв несамовитий гуркіт. І кому спало на думку покупатись? Але ніхто не наважився ступити в розбурхане море. А він наваживсь. Скинув із себе одяг і бездумно кинувся в обійми розгніваного моря. А коли опам'ятався, берег невпинно віддалявся від нього. Він із відчаю загріб руками й ногами, та хвилі своїх крутих спинах відносили його все далі в море. Ось тоді він уперше розгубився й запанікував. Але саме в останню мить, коли, здавалось, він вже приречений, його осяйнула рятівна думка. Він вирішив не витрачати марно сили на опір хвилям, а, пірнаючи під воду,

помаленьку став просуватись до берега. І коли нарешті, знесилений, тремтячими руками вхопився за камінь і відчув під ногами твердь, раптом заплакав. Ніколи ще не любив він так життя, як у той момент. Він був за крок від смерті, та знову бачить сонце і своїх розгублених друзів. Пізніше він багато разів дивився в очі смерті, та цей випадок із морем запам'ятав назавжди. "Море, як і життя, не прощає легковажності й помилок", —подумав тоді. Я переміг смерть, бо дуже хотів жити. Коли я був хлопчиком, то боровся з морем, а зараз не можу зробити цих кілька кроків до дверей. Людська слабкість, як злидні і підлість, однаково принижують людину. Тоді я міг втопитись, та все одно вигріб на берег. І зараз я доповзу і відчиню двері, хай там що. Ти тільки не йди, синку. Я обов'язково дійду і відчиню тобі двері. Я ніколи не мав богатирської сили, але завжди відзначався впертістю характеру, а сила волі, мій хлопчику, щось таки важить..."

Він весь напружився, простягнув тремтячі руки вперед, обдираючи нігті, судомно вчепився всіма пальцями в підлогу, відштовхнувся ногами і знепритомнів.

Довго приходив до тями. І знову перед ним постав босоногий хлопчик-примара. Він наче виник із сонячного світла, що проникало крізь гардини і віконне скло. Він дивися на себе збоку, з вершини життя, з вершини прожитих років. Ось він кароокий і білозубий шибайголова і водночас сором'язливий перед людьми. Над правою скронею стирчить вихор, якого не можна вкласти ні слиною, ні водою. Засмаглий, бадьорий і невтомний, влітку він ходив у коротких штанях нижче колін і у вицвілій ситцевій сорочці, пошитій руками матері. Він нічим не виділявся серед своїх ровесників: ні високим зростом, ні струнким тілом, ні фізичною вадою, якщо не зважати на два вихори на тім'ї. За це з ним дражнились, що в нього буде дві дружини, на що він ніколи не ображався. А ще в нього була на інтимному місці велика родимка, схожа на метелика.

Хлопчик стояв і дивився на нього. Йому захотілось погладити його по голові, як колись гладив батько. Він кликав, просив хлопчика підійти ближче, але той стояв у струменях тремтливого світла, де клубочились золоті пилинки...

Ти хочеш мені щось сказати? — запитав хлопчика.

— Що, не впізнав? — посміхнувся хлопчик.

— Як не впізнати? Впізнав, звичайно. Ти зовсім не змінився.

-Якщо впізнав, то давай поговоримо. Все одно нас ніхто не почує. Іноді дорослим людям корисно зустрітись із своїм минулим. Людина не повинна забувати свого дитинства.

— Певно, що так. Зустріч з минулим іноді дарує хвилини щастя.

— Здається, ти багато страждав і багато бачив усього на віку, — співчутливо мовив хлопчик.

— Краще не питай... Одному Аллаху відомо, що довелося пережить.

— Вибач, я не хотів тобі робити боляче. Мені здається, коли ми були разом, ти був щасливий.

— Певно, що так.

— Ти на мене не сердишся? — запитав хлопчик.

— Що ти! Я б з радістю повернувся до тебе, якби це було можливо...

-Не журись... У тебе ж лишилася пам'ять. Хлопчик усміхався і затягував час.

— Але ж який ти нестримний, — мовив лагідно, розглядаючи хлопчика. — І звідки в тебе стільки енергії? Тобі так добре. У тебе нічого не болить. Але ж усі хлопчики колись стають старими, якщо доживають... Подивись на мене. Я — твоя старість, хлопчику. Ну що, подобаюсь я тобі таким?

Та хлопчик раптово зник, як і з'явився. Розчинився в промінні сонця. "О, Аллах, що лишилося від того хлопчика у цьому помираючому немічному старці?! — усміхнувся він. — Нічого, крім родимки на потайному місці. Навіть вихор витерла стареча лисина..."

Якби він глянув зараз на себе в дзеркало, то замість обличчя побачив би згусток оголених почуттів: біль, страждання, відчай, напругу, рішучість, впертість, виснаженість і надію. І очі, на все обличчя лише очі... Втомлені й печальні очі старого чоловіка.

Як він змінювася з роками! Скільки метаморфоз перетерпіла його зовнішність. Із року в рік природа міняла маски на його обличчі. Іноді, дивлячись у дзеркало під час гоління, він ловив себе на думці, що вже далеко не той, ким був. Колись густе каштанове волосся побіліло, порідшало і стало м'яким, наче шовк. Красиво окреслені брови стали кущистими і теж посивіли. Очі запали глибше, наче відсторонились від зовнішнього світу. Колись веселий і допитливий погляд згас і набув стражденного виразу. Та ж колись він був бравим молодиком, не обділеним мужністю й благородством, і навіть подобався жінкам.

"Що виробляє з людиною час? — подумав він. — Іноді після довгої розлуки людину рідну не впізнаєш..."

Спочатку він болісно звикав до змін своєї зовнішності. Та згодом махнув рукою на свою колишню привабливість. Який уже є! Не робити ж із цього трагедії. Але гідності людської він ніколи не втрачав.

"Якби я був негарним, Еміне мене б не покохала. Значить, було в мені щось таке, що полонило її серце, —вдоволено подумав і тут же себе осмикнув: — Не втішай себе, старий. Усе вже в минулому. Ну й що? Все, зрештою, минає. Так і проходить життя. І немає чого себе мучити..."

Знову перед внутрішнім зором постало його село і скелястий берег моря. Йому ввижалися гори, біля підніжжя однієї з них у міжгір'ї жебонів струмок, струмок його юності, його кохання.

Еміне ще дівчиною разом із подругами і великим мідним дзбаном на плечі ходила по воду, а він зачаровано дивився їй услід... І перше освічення відбулося теж біля джерела. Тож у його пам'яті кохання й джерело — єдині. Тут, біля джерела, вони розлучилися на довгі роки.

Він згадував її щодня. Та що згадував? Жив нею! Він слухав її дихання, биття її серця, відчував запах її волосся, що пахло сонцем і морем, гвоздикою і васильками, яких багато росло у їхньому дворі. Коси до пояса, гаряча, чиста і юна, вона запам'яталася такою на все життя. Були хвилини, коли вони забували усе на світі і кидалися в обійми одне одному. Коли перевертались земля і небо, гори і моря, зорі і місяць. Коли твердь утікала з-під ніг і вони ставали невагомими й безтілесними, з'єднавшись в одне ціле, пливли у небесному просторі... Коли захоплювало дух і він не пам'ятав — минула вічність чи одна мить...

У його житті було багато такого, що він хотів би забути, викреслити із пам'яті. Але що було, то було. Людська пам'ять не магнітофонна плівка, з якої можна стерти непотрібний запис...

— Я ніколи тебе не зраджував, — шепотів пошерхлими губами: — Я пройшов усю війну, умирав і воскресав. Твоя любов була моїм оберегом, давала мені сили вижити. Але хіба я винен, що так трапилось?..

Наступного дня після війни його викликала в Особливий відділ.

— Поїдете в Середню Азію, — сказали йому, вручаючи демобілізаційний квиток на безкоштовний проїзд і сухий пайок на дорогу.

— Але чому я мушу їхати в Середню Азію? — запитав він. — Моя сім'я чекає мене в Криму.

-Питання не задавати! Дізнаєтеся після прибуття. їхати за вказаною адресою. Це наказ. Питання є?

— Питань немає!

Почалися погрози. Він не міг зрозуміти, чому має їхати в Середню Азію, а не додому. Плювати він хотів на їхній наказ! Хай розстрілюють!

Додому добирався у пульманах, просякнутих вугільним пилом, попутними машинами і просто пішки. Те, що він побачив, перевершило найстрашніші сни. Село війнуло на нього пусткою. Навколо снували якісь підозрілі люди. Жодного односельця.

Він ішов кам'янистою дорогою до села і не впізнавав його. Перед ним розбігалися здичавілі собаки й коти. Він підійшов до свого будинку, але покинута домівка мовчала, як могила.

Він обійшов будинок і обережно притиснувся лобом до холодного брудного і каламутного скла: він побачив тільки вичахле домашнє вогнище, ні батька, ні матері, ні сестер... Біля порога наткнувся на розбитого глиняного глека, яким носили воду. Він нагнувся, аби підняти черепка, коли на даху з'явився незнайомий чоловік і сердито крикнув:

— Ти що тут ошиваєшся, гад?

— Це мій дім, — сказав він, тримаючи в руках черепка.

— Ти сво-л-лоч, зр-р-р-адник! Геть звідси! — зашипів, загарчав незнайомець і підійшов до нього.

Він ухопив незнайомця за коміра, той крутнувся, вивернувсь із його рук і відбіг на безпечну відстань. Тоді він витягнув кілка із перехнябленої загорожі і кинувся за незнайомцем, але за тим тільки залопотіло.

Вернувшись у двір, він побачив, що хлів провалився і все подвір'я заросло бур'яном. Хлів і курник були порожні. Всюди пустка. Навіть собаки не було. Невже всіх розстріляли німці? Чи, може, правду казав однополчанин, що весь його народ насильно вивезли із Криму? О, Аллах! Куди ти дивився? Чому не покарав цих мерзенних шакалів?

Велика лють —закипіла в ньому. В очах потемніло. Він помститься за матір, батька, сестер, за свою наречену, за односельців, за всіх-всіх! Його охопило нестерпне бажання колоти, різати, душити, знищувати все на своєму шляху, наче

він знову на фронті, коли ти знаєш, що є ворог, якого маєш убити, інакше він уб'є тебе...

Саме в цей момент знову з'явився той, хто господарював у його обійсті.

— Ах, сучий сину! — вхопив кілка і знову погнався за ним, але звідкись узялося двоє здоровенних хлопців, які накинулися на нього, скрутили за спину руки, зв'язали шкіряним ремінцем і, впершись колінами в його спину, переможно позирали на міліціонера, що стояв збоку і вдоволено покректував.

— Хто такий? — запитав міліціонер. — Нащо вдарив хазяїна дому?

— Це мій дім, — виплюнув із рота землю і кров. — Тут жили мої батьки. Я повернувся з фронту.

— Жили колись, — реготнув міліціонер, — але більше не будуть. Ведіть його в контору, там поговоримо.

Його штовхали в спину і вели до сільради. У сільраді за столом сидів чоловік середнього віку. Його правий рукав був порожній. Відчувалося, що він фронтовик. Чоловік без руки наказав його розв'язати і запропонував сісти. Здоровенні хлопці вийшли, залишився тільки міліціонер. Чоловік без руки уважно перевірив і повернув усі документи.

— Сьогодні можете переночувати, а завтра їдьте, куди направили, — сказав чоловік без руки. — Вам тут жити заборонено.

— Де мої батьки?

— Шукайте своїх родичів у Середній Азії серед спецпереселенців, — сказав чоловік без руки. — Мені немає що вам сказати. Самі бачите, — непомітно для міліціонера кивнув головою на портрет генералісимуса.

Довелося підкоритись наказу. Він не став чекати наступного дня, закинув речового мішка за спину і поплентався на залізничну станцію. Віднині він не воїн-переможець, а спецпереселенець. У ті роки префікс "спец" був доволі популярний: спецвідділ, спецоблік, спецпайок, спецпереселенець, спецкоманда, спецрозподільник.

"Чому я не вбив тоді нового господаря, тих двох здорованів, що скрутили мені руки, і не покінчив із собою? — думав, залишаючи свою землю. — Бо в тобі жевріла надія застати живими своїх рідних і наречену, — відповів на своє запитання. — Ти їхав до останньої надії, а приїхав до свого мучителя Гюрзи..."

Різкий протяжний дзвінок повернув до дійсності.

— Йду, йду, — прохрипів він. — Зараз, зараз... Ану покажи, на що ти ще здатний, — підбадьорував себе. — Ти ж повзав на фронті по-пластунськи. І ти вже половину проповз. Лишилося ще якихось п'ять кроків. А ну-но... Один, два, тр-рр... — він весь напружився і пересунувся на один крок.

І знову занурився у спогади. Він блукав у надрах своєї пам'яті, витягував звідти все нові й нові деталі.

... У Середній Азії він довго переховувався від коменданта, ризикуючи бути схопленим енкавеесівцями, і все розшукував своїх. У ті роки за таке можна було одержати двадцять п'ять років каторги. Випадково у кишлаку, загубленому в

солончаковому степу, він зустрів свого односельця, від якого про все дізнався.

Його колишній сусід Абляким-ага розповів йому, як усе відбувалося. Вони сиділи у темній і присадкуватій узбецькій мазанці, куди ледь просочувалось денне світло крізь припасований у стіні шматок брудного жовтого скла. Двоє осиротілих чоловіків сиділи один навпроти одного. Посивілий і згорблений Абляким-ага не розповідав, а повільно, крапля за краплею, видушував із себе біль і образу.

— Удосвіта грубо постукали,-почав Абляким-ага — Хто там? — запитав я.

— Відчиніть! Зараз же відчиніть! — почувся сердитий голос.

Відсовую засув — на порозі озброєні люди. Двоє солдатів і офіцер.

— Именем советского государства за измену родины...- зачитав офіцер і на збір дав десять хвилин.

Коли ми вийшли, то я побачив, що всіх селян під дулами автоматів зганяють в одну кучу. Чому вони тут, а не на фронті? Ще ж ішла війна! Хтось вигукнув, що нас усіх розстріляють. Що тут почалося! Плач, крик, лайка... Серед нас були тільки старі, жінки і діти. Спросоння я не міг дотелемпати, що робиться. Солдати начебто свої, із зірками на кашкетах, говорять російською мовою...

Зібрали усіх біля сільради. Втікати нема куди. Та куди втечеш? Все село оточили з кулеметами. До вечора тримали просто неба, а на ніч зачинили всіх у хліві, де влітку сушили тютюн "Дюбек".

Село спорожніло, наче вимерло. Тільки недоєні корови ревуть та собаки гавкають...

Вранці понаїжджали "студебекери", "ЗіСи", "полуторки". Загнали нас на машини і повезли на залізничну станцію. Там битком набили у вагони і повезли: кого на Урал, а кого в Середню Азію. Довгі ешелони один за одним, натоптані людьми... Чи варто знати тобі, як разом із конвоєм за нас взялася дизентирія, моровиця, і щодоби на ходу ешелона конвоїри, розгойдавши за руки й ноги, викидали мертвих старих і дітей? Лише одному Аллаху відомо, скільки в дорозі вимерло людей. Під кінець нашої мандрівки порідшало у вагонах.

Так ми потрапили до Середньої Азії. А там нас зустрічали, як ворогів. Та, слава Аллаху, світ не без добрих людей. Тому й вижило трохи наших.

Везли нас місяць. А потім тих, що лишилися живими, вигнали на перон і розвезли по запущених кишлаках. Ні їжі, ні одягу. Закип'ятити окропу нема як. На голодний шлунок з'їси два-три урюки, нап'єшся сирої води з арика — і вважай, що ти вже покійник. Смерть так розперезалася — сім'ями вимирали. Не встигали ховати мерців. Та й ховати не було кому. Не було чоловіків. Померлих ховали матері. Розгребуть руками землю, вириють яму, закопають, а вночі шакали виривали мертвих дітей і роздирали на шматки...

Через день після того, як усіх розкватирували тих, хто міг ще триматися на ногах, погнали на бавовняні поля. Стоїть неймовірна спека, дихати нічим, а нас, майже голих, немічних, змушували працювати під нестерпним сонцем з ранку до вечора. Місцеве населення обзивало нас продажними татарами, вас сюди, кажуть, на роботу вбивать привезли. Пускали чутки, що ми кровожерні, що на потилицях у нас третє око, а на голові — роги. Простий люд вірив цьому і цурався нас.

Наче ми могли нашкодити їм. Було дуже погано. На моїх очах віддали душі Аллаху твої і мої. Сам їх ховав. Як батьку ховати своїх дітей, Бекире?.. За що вони нас так? Кому це треба? У чому наша провина? А ми думали: війна закінчується, почнемо добре жити. Люди раділи, із квітами вибігали назустріч своїм танкам. Краще б їх ще тоді подушили тими танками... Все інше ти знаєш сам, — понурив голову Абляким-ага і додав: — Наречена твоя Еміне під час окупації потрапила в руки німцям. Забрали її до Німеччини. Що з нею — не знаю. Твій батько не повернувся з трудармії. Мабуть, пропав там.

Він упав на коліна, страшно і гірко заридав, бив себе кулаками по голові і побачив перед собою змію.

Якось у дитинстві в нього на очах сталася страшна жорстокість. На стелі їхньої веранди ластівка зліпила гніздо і вивела ластовенят. Одного разу він вийшов на веранду і закляк: до гнізда повільно підкрадалася змія. Четверо сліпих і голих ластовенят пороззявляли жовті роти і радісно запищали, прийнявши змію за матір, але наступної миті раптом затихли і причаїлися на дні гнізда. Прилетіла мати-ластівка і стала збуджено кричати і безпомічно літати над своїм гніздом. Його заціпило від жаху, він бачив, як змія підповзала все ближче і ближче, не зважаючи на відчайдушний крик дорослої ластівки. Ось змія запустила голову в гніздо і на очах у ластівки поковтала одне за одним усіх ластовенят. Він занімів і, як це буває іноді уві сні, не міг ні крикнути, ні зрушити з місця. А потім раптом зірвався і побіг до батька, який працював на городі. Коли вони прибігли, змія вже тікала. Вони збили її зі стелі, вбили, розрізали їй живота і вийняли мертвих пташенят. Єдиною втіхою було те, що змію покарали...

Вони вбили вас! Вони проковтнули вас! Відчував на собі погляди матері й сестер. Як йому було жити далі? Він повернувся до міста і став шукати роботу. Він же вчитель. Та він

обійшов усі школи, і в жодній не знайшлося для нього місця. Варто було директору дізнатися, хто він такий, як перед ним зачинялися двері. Нарешті в одній із шкіл директор не побоявся запропонувати йому вести російську мову і літературу в національних класах. Але не довго йому довелося вчителювати. Незабаром про нього дізналися відповідні органи і той же директор, зітхнувши, порадив йому звільнитись за власним бажанням.

— Але ж чому? — не зрозумів він.

— Вони вважають, — зам'явся директор, — що кримським татарам не можна працювати у школах і вузах. Виходить, що я порушив інструкцію Міністерства освіти.

Тоді він пішов на завод учнем слюсаря. Жив у робітничому гуртожитку. Чи багато треба розуму, щоб крутити гайки? Через місяць працював самостійно. Життя поступово налагоджувалося. Але людська підлість знову нагадала про себе.

Якось після роботи із приятелем і земляком, із яким перед війною разом навчалися в інституті, пішли на фронт і працювали в одному цеху, пили пиво у брудній і галасливій пивниці. Слово за словом згадали довоєнне життя, як їм добре тоді жилося.

— Всі наші лиха он від кого, — кивнув на портрет вождя за спиною проворного бармена і міцно вилаяв його вуса.

— Ти чиї лаєш вуса? — зблід приятель.

— Та не твої, а он того придурка.

— Як ти смієш так про велику людину?! — затіпався приятель.

— Збав газ, — посміхнувся.

— Не дозволю! — заверещав приятель, привертаючи до себе увагу в пивниці. — Ти ще в інституті поводився, як ворог.

— Не верещи, — процідив крізь зуби. — Досі ми поводилися з тобою, як друзі.

— Не називай мене своїм другом! Я зараз же заявлю, куди треба!

Він знав, чим закінчуються доноси в таємні служби, тому умовляв, принижувався, казав, що пожартував, але той і слухати не хотів.

По нього прийшли вночі. Він саме повернувся із нічної зміни і ліг відпочивати. Двоє в цивільному показали ордер на обшук і арешт. Коменданта взяли в поняті.

— Будете понятим. Може, захочемо щось собі присвоїти,— недолуго пожартували.

Але що в нього було присвоювати? Крім потертої фанерної валізи і просякнутої мазутою куфайки, у нього нічого не було. Після обшуку дозволили взяти з собою найнеобхідніше.

— За що тебе, Бекире? — захвилювалися хлопці. —Якесь непорозуміння, — забубонів він. — Мене

відпустять.

Двоє в цивільному вивели його на вулицю, наказали сісти в "Победу" на заднє сидіння, дивитися під ноги і не крутить головою.

Місто спало. Його везли тьмяно освітленими вулицями.

Незабаром він опинивсь у підвалі держбезпеки. Там його догола роздягнули і ще раз піддали принизливій процедурі обшуку. Обрізали всі ґудзики, крім одного, і зачинили у камері підземної в'язниці...

На першому допиті він зрозумів, що його заарештували за доносом приятеля, який на листках із шкільного зошита описав, як усе відбувалось у пивниці, і додав дещо від себе.

Він заперечував, казав, що його шантажують і вимагав очної ставки, все ще вірячи, що приятель передумає його закладати. Але той підтвердив свої свідчення.

— Ви вчинили, як справжній патріот, — сказав слідчий. —Ви вільні, товаришу.

Допити відбувалися вдень і вночі. Одного слідчого змінював другий. Його брали на змор. Від нього вимагали зізнань — змушували покаятися в тому, чого він не робив. Правда, не били. Культурно поводилися. Могли три доби морити голодом, а потім раптом нагодувати оселедцями і не давати води. Але найгірше було переживати безсоння. Йому по багато діб не давали спати. Вдень спати забороняли, а вночі водили на допити. Тьмяну лампочку в камері замінили на сліпучо-яскраву і змушували дивитися на світло. Варто було відвернутись або заплющити очі, відчинялося вічко і як лунала команда:

— Не спать!

А вночі той же голос гарчав:

— На допит!

У його свідомості весь час звучало:

— Не спать! На допит! Не спать! На допит!

Йому пригадали все: і відступ, і оточення, і полон, і те, що ледь не через нього Німеччина окупувала Крим. Його звинувачували у зраді, в шпигунстві, антирадянській агітації. Особливо старався старший слідчий на кличку Гюрза, з надзвичайно довгою шиєю і маленькою голівкою. Його живі зелені очиці впивалися в свою жертву. Його дошкуляла сверблячка, він оскаженіло чухався і ковтав пігулки.

— Я розв'яжу тобі язика, сволоч! — верещав і лаявся, як запеклий кримінальний злочинець.

— Я — капітан Червоної Армії, — захищався він.

— Ти — ворог радянської влади! Щоб тебе задушить, достатньо того, що ти кримський татарин, — єхидненька посмішечка клеїлася до його губ і для кращого ефекту Гюрза розмахував над головою мармуровим пап'є-маше. Ти — іноземний агент! Хто вербував тебе, шалава?!

— Ніхто мене не вербував.

— Заткни пельку! Гівно ти, а не капітан! Ти чому не застреливсь, а здався німцям?

— Мене контузило.

— На кого працюєш, гад? — наливав із графина склянку води Гюрза і, смакуючи, демонстративно пив перед ним.

Від одного вигляду води він непритомнів. Тоді Гюрза наливав повну склянку води і тонкою цівкою лив йому на голову. Вода розтікалася по брудному обличчю. Він приходив до тями, облизував мокрі губи і ще гостріше відчував спрагу.

— Дайте води, виродки...

— Ти знову за своє, гад! — оскаженіло чухався Гюрза. —В карцер його! В карцер!

Від постійних допитів у нього паморочилося в голові. Він боявся збожеволіти і молив Аллаха, аби до його заґратованого віконечка підсіла якась пташечка, щоб він хоч трохи забув про свої тілесні й душевні страждання.

"Що відчуває кат, знущаючись із своєї жертви? —подумав він. — Свою перевагу, безкарність, фізичне задоволення? Певно, перше, друге і третє".

Він мучився і страждав від безсилля. Терпів, аби витримати тортури.

Того дня його напівживого притягнули з карцера в кабінет слідчого і посадили на пригвинчену до підлоги табуретку. Він не міг сидіти і падав. Його підтримував охоронець.

Гюрза був зібраний і рішучий. Очевидно, його доймали начальство і відведений йому час.

— Ти будеш харкати кров'ю, якщо не підпишеш зараз же звинувачення. Я задушу тебе ось цими руками, — простягував

перед ним свої короткі гачкуваті пальці. —Складемо акт, що здох від поносу. І ніхто нічого не буде знати.

— Я нічого не підпишу, бо я нічого поганого не робив.

— Гаразд, — раптово обм'як Гюрза, підійшов до нього і зазирнув в очі. — Ти виявився міцним горішком. Витримав усе. Молодець! Ми вважали тебе ворогом, а ти — своя людина. Лишилася формальність, підписати ось цього папірця. Не протокол зізнання, ні, а спростування.

Гюрза взяв зі столу листок паперу, зачитав, що він, обвинувачений Керимов Бекир Асанович, 1918 року народження, уродженець Криму, виходець із селянської сім'ї, викладач історії, капітан запасу, кавалер кількох урядових нагород, у жодних зв'язках з іноземною розвідкою не перебував і не вів антирадянської агітації.

— Підпиши, — сказав він і поклав папір на край столу. Охоронець допоміг піднятися з табуретки і підійти до

стола. Засліплений світлом яскравої лампочки, у камері він нічого не бачив, літери зливались у суцільні чорні рядки.

— Ось тут, — підказав Гюрза, вмочив перо в чорнило і застромив ручку йому між пальці. —1 ще ось тут. Молодець! Чудесно! Вибач за незручності. Робота така. Сам розумієш. А зараз іди, відпочивай, — і зразу наказав, щоб його нагодували.

— Дайте пити, — попросив він.

Гюрза охоче налив із карафки повну склянку води і підхлібно подав йому.

О Аллах! Невже ковток звичайної прісної води, якої цілі ріки й озера, може бути таким нестерпно жаданим?!..

Він просив ще й ще. І Гюрза, тримаючи графина в одній руці, наливав йому склянку за склянкою. Втамувавши нестерпну спрагу, він мало не заснув на руках в охоронця. Не встиг переступити порога своєї камери, більше схожої на собачу буду, як провалився у глибокий сон.

Наступного ранку його делікатно розбудили, завели до лазні, поголили й одягай у свіжу робу. Прокурор зустрів його усміхнено, навіть підвівся, наче перед якоюсь поважною персоною. Привітавшись заруку, прокурор запросив сідати.

— Даремно впирався. Себе мучив та й іншим не давав спокою. Треба було одразу підписати. Даремно тягнув. Тепер усе буде добре. Будеш у таборі жити й працювати, як у себе вдома.

По цих словах прокурор монотонним голосом зачитав йому протокол допиту, звідки випливало, що він повністю визнає свою вину і згоден нести покарання згідно із радянським законом.

— Не може бути! — з відчаю вигукнув він. — Я підписав зовсім інший документ, а не протокол допиту.

— Твоя рука? — запитав прокурор і обережно, щоб він не зміг видерти листка з його руки, показав йому підпис.

— Бузувіри! Кати! Обдурили, — застогнав він, ухопив стільця, на якому сидів, і запустив у вікно.

Його вхопили, завели в камеру. Три доби не чіпали. На четверту знову привели до слідчого.

— Ти нащо відмовляєшся від своїх слів? — надувся Гюрза.— Зробив злочин, то май мужність визнати свою провину. Думаєш, ти тут один і нам більше немає роботи, як із тобою панькатися? Що мовчиш?

— Катюги, як вас тільки земля носить... Та Гюрза не розізлився.

— Можеш тепер молоти, що хочеш, — байдуже відповів.-Це вже не має ніякого значення. Твоя вина повністю доведена. А все інше вирішить суд. Бачу, мого доброго ставлення ти оцінити не хочеш. Панькаємося з тобою, як із порядною людиною. А ми ж можемо розмовляти з тобою по-іншому. Заберіть його, — гидливо сказав.

Через день він постав перед трибуналом. Викликали його колишнього приятеля. Той виступив. Виступив і прокурор. У своїй короткій обвинувачувальній промові він заявив, що ознайомився з матеріалами слідства і що підсудний сам визнав себе винним у скоєнні злочину, що він агент іноземної розвідки, вів підривну роботу, займався шпигуванням на користь ворожих держав, готував терористичні акти і, як державний обвинувачувач, вимагав засудити його до вищої міри — розстрілу.

Йому надали останнє слово. Він стояв на своєму, повторив, що винуватим себе не визнає, що він не шпигун і не диверсант, а капітан Червоної Армії, що не готував жодного терористичного акту і не вів підривної роботи серед населення, а слідство недозволеними методами змусило його підписати лжесвідчення на самого себе.

Але ніхто, ні слідчі, ні прокурор, ні суддя навіть не натякнули, що він принизив честь і гідність великого вождя.

Із судової зали його завели в камеру смертників, яка була без вікон і нагадувала склеп. Було безглуздо марно вмирати. Якщо вже вмирати, то хоча б за велику ідею чи благородний вчинок. А вмирати за те, що вилаяв вуса тирану... У свій смертний час, як не дивно, він почував себе розкуто і без істерики. Ні на кого не тримав зла. Підклавши руки під голову, дивився на темну стелю похмурої задушливої камери смертників і підводив підсумки свого короткого життя: закінчив інститут, пройшов від початку до кінця усю війну. Тільки збирався жити. Пригадав фронтових друзів, живих і мертвих, з ким ділив хліб і сіль тяжкого ратного життя. "Незабаром і я буду з ними", —думав він. — А Гюрза, мабуть, не воював, ховався в тилу і душив невинних людей. Як би я хотів опинитися з ним у рукопашному бою. З яким би задоволенням я всадив у нього штика і розплющив прикладом його зміїну голову".

Усю ніч він не спав. Вранці, коли прийшли по нього, подумки попрощався з життям. Та, видно, у книзі доль йому ще було відведене життя. Він так і не зрозумів, за що його помилували. Можливо, надто білими нитками була шита його справа, а, можливо, зважили на його бойові заслуги, що було малоймовірно. Очевидно, потрібна була дармова, налякана до смерті, покірна рабсила. Як би там не було, із камери смертників його знову повели до судової зали, де смертну кару замінили на двадцять п'ять років каторжної роботи і на п'ять років позбавлення громадянських прав.

Етапом він потрапив на Колиму. І пробув би там усі двадцять років, якби не помер Сталін, але в цій країні все спізнюється... Його звільнили тільки в 1956 році. Та ще довго не відпускали страшні нічні видива: табір, собаки, бараки, наглядачі будили серед ночі і до ранку не давали заснути.

Після звільнення йому захотілося в Крим, але порадили там не з'являтись. Він не став бунтувати, як тоді, коли повернувся з фронту. Тоді він був з орденами і медалями, і то йому заломали за спину руки, а зараз же він — достроково випущений на волю в'язень. Тож знову повернувся в Середню Азію.

Опинившись біля будинку держбезпеки, відчув, як з новою силою ожили в ньому старі образи і приниження. Щодня став виловлювати Гюрзу, але той десь зник. І все ж йому пощастило, адже так не буває, щоб людині завжди не щастило. Якось він побачив на вулиці колишнього приятеля, за доносом якого відсидів десять років. Той ішов безтурботною ходою, в костюмі й краватці, і розглядав вітрини крамниць. Зіткнувшись із ним ніс у ніс, він злякано забелькотів:

— Ти живий?..

— Як бачиш... А ти вже поховав мене? Думав, що мене розстріляли? За скільки ти мене продав? За квартиру, посаду, машину? Я спочатку думав, що ти тоді в пивниці дурня клеїв. Але ти не з таких, сучий сину! Тебе завербували, ти свідомо поступив до них на службу і відпрацьовував за хліб із маслом. І твій перший вибір випав на мене. Ти правильно подумав: щоб увійти в довіру, треба закласти близьку тобі людину. І ти зробив це без найменших докорів сумління. А скількох ти ще занапастив, юдо?! —ухопив його за горлянку і став душити і, певно, задушив би, якби не наспів міліціонер.

— Він псих. Відправти його в психушку, — закашлявся сексот і кинувся навтьоки.

— Що тут таке? — суворо запитав старший сержант.

— Він чіплявся до жінки... Ні сорому, ні совісті, — збрехав міліціонеру.

— До якої жінки?

— Та ось тут була... Уся в сльозах. Пішла вже...

— Не робіть мені тут концерти на вулицях, — підозріло обмацав його поглядом міліціонер. — Ідіть!

"Добре, що хоч не затримав, — зітхнув із полегшенням-А то загребли б на на п'ятнадцять діб або назад забрали б, як рецидивіста".

Після цього випадку він кілька днів бездумно блукав по місту. Заробляв на прожиття тимчасовою роботою.

Влаштовуватися на постійну роботу не спішив. Та й ким? Учителем історії? Що він може розповісти дітям? Історія була злочинною ареною тиранів.

Якось, проходячи повз дошку оголошень, він звернув увагу на віддрукований на друкарській машинці свіжий папірець. Терміново потрібні були люди для геологорозвідувальної експедиції. Щось знайоме ожило в ньому. Відразу ж пішов за вказаною адресою і влаштувався на роботу. Навіть не чекав, що іноді може пощастити і йому Що не кажи, а сонце світить для всіх.

Другого дня вони їхали звивистою гірською дорогою, обабіч якої цвів барвистий мак, їхали на відкритій бортовій машині, завантаженій продуктами і спорядженням. Він напівлежав у кузові, а в кабіні біля шофера сиділа маленька проворна жінка — начальниця геологічної пошукової партії. Перед очима

пробігали могутні гори, що синіли вдалині і переходили у білосніжні вершини. Гори, як і зірки, схиляють до роздумів. Дивлячись на них, він замріявся і вперше за багато років на душі стало світло й радісно. У нього навіть у думках не було, що незабаром відбудеться зустріч, на яку він навіть і не сподівався.

У загін приїхали під вечір. Табір розкинувся біля підніжжя гір на березі швидкоплинної гірської річечки під гіллястими волоськими горіхами. Відразу ж стали розвантажувати машину. Подавали коробки, вузли, матраци і байкові ковдри через борт, і раптом він відчув на собі чийсь уважний погляд і озирнувся. За кілька кроків від нього стояла до болю знайома жінка і пильно розглядала його.

— Бекире! — почув її вимучений голос.

— Еміне!

Стрибнув із машини і ледь встиг підхопити її на руки.

— Що трапилось? — заметушилася начальник партії.

— Наречена знайшлась.

— Чия наречена?

— Моя наречена, моя...

Так у долині Тянь-Шанських гір відбулося їхнє запізніле побачення і перша ніч після багаторічної розлуки. Бідна

Еміне за ці роки пережила не менше за нього. Спочатку вона потрапила до рук німців під час облави і опинилася в

німецькій неволі, а потім після війни як "добровольця і помічника" фашистської Німеччини її пропустили через усі кола пекла сталінських концтаборів. Усю ніч він слухав її розповідь, проклинав землю і небо, плакав, а на ранок запропонував їй вийти за нього заміж.

— Для чого тобі така жінка? — запитала вона. — Шукай собі іншу.

— Почнемо все спочатку, — відповів їй.

Вона працювала кухаркою у їхньому загоні. Жили у похідному наметі, а коли повернулися в місто, зняли квартиру і розписалися в загсі.

Через два роки їм виділили двокімнатну квартиру, в якій вони виростили свого єдиного сина, де постаріла й померла Еміне і в якій він лишився самотнім і немічним.

Він лежав обличчям униз, поклав голову на схрещені руки, і його змучений погляд блукав на запиленому вікні, пожовклій тюлі, вицвілих гардинах, на дешевій пластмасовій люстрі, густо вкритій пилом, на стіні, де висів їхній з Еміне портрет, зроблений ще в молоді роки після народження сина. Вони сиділи, притулившись одне до одного, і Еміне довірливо схилила голову до його плеча. Він пам'ятав той день, коли вони фотографувалися. Якось на вихідні вони лишили свого хлопчика хазяйці, в якої знімали квартиру, і пішли погуляти в місто. Коли проходили повз фотостудію, Еміне запропонувала:

— Давай сфотографуємося. Як виросте син, то хай бачить, які ми в нього молоді, — а то може подумати, що у нього завжди були старі батьки.

"У той день у тебе був гарний святковий настрій, і в мене теж, — сказав він. — Після фотостудії я купив тобі червоні і білі троянди, і ти була дуже радісна. Чому ти вмерла раніше за мене? — докоряв її. — Ти ж бачиш, як мені самотньо й погано. А з тобою мені завжди було добре. Навіть у старості. Ти панічно боялася старості й смерті. Але ж, люба моя, старість і смерть не питають дозволу, чи ми готові до зустрічі з ними. І якщо добре подумати, то не такі вже й страшні вони. Гірка самотність у старості. І гірка смерть у молодості. Та якщо життя прожив не марно, то не страшно померти в оточенні близьких людей, знаючи, що вони тебе по-людськи поховають. Зрештою, і від життя втомлюєшся. Не вічно ж отруювати небо своїми міазмами. Подивися, на кого я став схожий. Мені так не вистачає тебе... Якби ти була поруч, я б не був таким нещасним.

Пам'ятаєш, як ми мріяли? Підросте син, стане дорослим, одружимо і будем глядіти онуків. Але не все у житті складається так, як того хочеш. Та ми не ображаємося на сина, правда ж? І він, гадаю, на нас теж. Поставили на ноги, дали освіту. Все інше залежить від нього самого. Не знаю, як ти, але в мене до нього претензій немає. Він живий і здоровий, і я щодня молю Аллаха, щоб він оберігав його".

Він дивився на дружину із глибоким сумом. Після її смерті він часто зупинявся біля сімейного портрета і уважно розглядав обличчя Еміне. Йому здавалося, що вона хоче сказати йому щось важливе, що не встигла сказати за життя. Він не витримував її пильного погляду, опускав голову, йшов на кухню, варив міцну каву, якої вчасно зробив великий запас, пив, повільно, тримаючись за поручні, спускався сходами вниз. На вулиці біля під'їзду сідав на одну з лавок, на яких полюбляли сидіти старенькі бабці. Заспокоївши дихання, брав із поштової скриньки свіжі газети і знову піднімався на четвертий поверх, відчиняв обтягнуті дермантином двері із скляним вічком, зітхаючи, переступав порога і зачинявся ключем.

Всі дні він проводив удома. Раніше, коли ще дозволяло здоров'я, часто приєднувався до гравців у доміно, які разом із ним спалювали рештки життя у затінку крислатих кленів. Після смерті дружини спілкування з людьми стало обтяжливим. Його дратували галасливі й веселі розмови. Навіть телевізора не дивився. Іноді, правда, переглядав новини. Його єдиною втіхою були спогади і книжки. Здебільшого він жив спогадами.

Коли закінчувалися продукти, брав господарську сумку на колесах і йшов до крамниці або на базар. Запити в нього були невеликі, пенсії вистачало, та й син іноді переказував гроші. Листи писати син не любив, роками міг мовчати. І коли приходив грошовий переказ, він радів не так грошам, як його увазі. Вдома обходився без сторонньої допомоги, доки не занедужав і зліг.

Іноді заходили до нього сусіди, що жили навпроти, а найчастіше їхня молодша донька Мерієм, та останнім часом і вона десь ділася. Самотність, відлюдництво часто бувають нестерпними, але куди дінешся. Доводиться терпіти. І в такі моменти особливо гостро відчувається відсутність дружини.

"Сьогодні рівно три роки, сім місяців і чотирнадцять днів, як не стало тебе, — звернувся до Еміне. — Незабаром прийду до тебе. Вже лишилось недовго. Ти не уявляєш, як нестерпно боляче бачити твій одяг у шафі. Іноді здається, що ти поїхала до сина і маєш повернутися разом із ним".

Різкий дзвінок змусив його здригнутись. Він підняв голову і тужливо глянув на двері. Хто там? Невже син? А хіба чужа людина стала б так довго добиватись до нього? Він звернув увагу на сонце, воно вже опустилося за дах будинку. Коли він починав повзти до дверей, сонце світило у вікно. "Виходить, я повз кілька годин, — подумав він. —Хто ж все-таки за дверима? Але хто б ти не був, хай благословить Аллах твоє терпіння, —

скорчився від болю, зробив ще один ривок і вперся головою у двері. — Таки доповз". Йому здавалося, що він чує дихання того, хто стоїть за дверима. І раптом той, хто терпляче дзвонив і сопів за дверима, пішов. Він чітко почув, як зашаркали підошви залізобетонними сходами, а потім і зовсім затихли. З відчаю гукнув щоєсили услід людині, та лише прохрипів. Людина забрала з собою його останню надію. І тоді він уткнувся обличчям у руки і гірко-гірко заплакав. Він ридав, судомно схлипуючи і здригаючись усім тілом, як осиротілий, убитий раптовим горем хлопчик.

— Сину мій, — повторював він крізь сльози. — Як же так?!..

Він почував себе на скелі серед безмежного моря, повз яку проплив рятувальний корабель і його не помітив. Він знав, що приречений і приготувався зустріти смерть. Навіть перестав думати про воду. Повністю віддався на волю обставин. Мабуть, так судилося йому померти. Він перестав боротись і сподіватися, тому що боротьба лише тоді має смисл, коли є надія. Він просто лежав і розмовляв сам із собою.

— Есфете, хлопчику мій, — сказав він, — знай, якщо тебе хтось і любить до останнього подиху, так це твої батьки, тому що в цьому великому багатолюдному світі ми всі дуже самотні.

Він пам'ятав кожен рух свого сина, його рідну посмішку, його запах. Пам'ятав його перші кроки. Спочатку він купував сину повзунки й іграшки, потім зошити й шкільну форму. Син підростав і став носити одного з ним розміру одяг і взуття, а потім переріс його.

"Мені хочеться тобі щось сказати, — продовжував він. — Вислухай свого старого батька. На порозі свого небуття я чітко

зрозумів, що весь смисл мого життя зводиться до твого народження, хлопчику мій.

Коли я привіз тебе з пологового будинку, то був вражений кволістю людської дитини. Ти був такий маленький, такий безпорадний, що я ледь стримався, щоб не розплакатись від жалю до тебе. Я боявся взяти тебе на руки. Мені здавалось, що як тільки я тебе візьму, то зроблю тобі боляче або випущу з рук. Невже людина, яка народжується такою нещасною, кволою, таїть у собі такі можливості? Скільки ж у ній добра і зла, любові й ненависті, підлості і благородства, терпіння й енергії.

І в той же час, дивлячись на тебе, новонародженого, я відчув досі незнайому гордість і впевненість у завтрашньому дні. Я відчував, що доки ти є, я не помру. Буду жити й тоді, коли зникну, перетворюсь у прах, тому що моє продовження — в тобі. Можливо, через це я найбільше боявся тебе втратити. Я молив Аллаха, щоб ти пережив мене. Людині вмерти легко. Протягом життя їй загрожує небезпека бути знищеною. Тисячі смертей чигають на неї від дня народження. Як я хотів, хлопчику, вберегти тебе. Як мені хотілося завжди бути поруч з тобою і вберегти тебе від всього поганого. І тому, хлопчику мій, до останнього подиху буде боліти моє серце за тобою..."

Він знову побачив перед собою море. Несподівано на безлюдному березі, наче з морських хвиль, з'явилася дівчина. Він пильно вдивлявся в неї. Вона бігла до нього, залита сонцем, і хвилі зализували сліди її босих ніг. Це була Еміне, така, яку він зустрів біля джерела своєї юності. Вона кликала його. Він усім своїм єством, кожною своєю клітиною відчував її присутність. Він боявся поворухнутись, боявся злякати дорогий образ і продовжував розмовляти з сином: "Бачиш, я дуже близько підійшов до фінішу. Час мого життя витікає. Мені не боляче вмирати, мій хлопчику. Я не боюсь смерті. Коли стоїш на останній межі, коли вже немає майбутнього і навіть

теперішнього, а тільки існує минуле, повір, людині не боляче вмирати. Добре чи погано, але я віджив своє. Пора і честь знати. Як кажуть, треба гідно закінчити. І я готовий до цього. У мене лишилося тільки два бажання — побачити тебе і напитись води. А ще бути по-людськи похованим..."

Йому пригадалось, як через багато років по війні, коли дозволили відвідувати рідні краї як туристу, але все ще забороняли там жити, він знову приїхав додому. Батьківську хату знесли, а на їхньому обійсті стояв стандартний казенний будинок і жили чужі люди. Село було вже не те, яке він пам'ятає з дитинства. Відчувалося втручання бездушної державної машини. Він приїхав із семилітнім сином. Зійшовши з автобуса, вони перетнули шкільний двір і зупинилися біля старої гіллястої шовковиці, всіяної великими чорними смачними ягодами.

— Ось тут стояв наш будинок, колись ми в ньому жили,- сумно сказав сину. — А ось цю шовковицю посадив твій дід. Я пам'ятаю, як він її садив. Був тоді такий, як ти, ще зовсім маленький.

Він підняв сина і посадив собі на плечі, а той потягнувся до шовковиць. У цей час біля хвіртки з'явилася господиня, певно, вона спостерігала за ними з вікна.

— Нащо рвете шовковиці? — закричала вона. — Ідіть, куди йшли... Немає чого ласитися на чуже добро.

Він хотів посваритися з нею, сказати, що це дерево посадив його батько і що вони мають моральне право поласувати його ягодами. Але стримався від скандалу. Присутність сина остужувала збурене почуття несправедливості. Вибачившись, вони, пригнічені, пішли далі.

— Тату, а чому та тьотя на нас сварилася. Це ж наша шовковиця?

Що він міг відповісти?

— Виростеш — сам дізнаєшся. Ходімо нап'ємося джерельної води.

Вони спустилися ледь помітною стежкою в улоговину, зарослу ожиною. І довго шукали джерело. На його подив, джерело, що поїло колись усе село, висохло. Від нього лишився ледь помітний слід

Вони пішли шукати кладовище, але не знайшли і його. Там, де були поховані предки, розбили колгоспний сад. Він зірвав одне яблуко, але не зміг його їсти. Йому здавалося, що яблуко налите не соком, а людською кров'ю і сльозами. Він кинув його під дерево, взяв сина за руку, і вони поспішили на дорогу.

Попутною машиною добралися до пристані, де пересіли на катер і через кілька годин вже були в Ялті.

Ялта їх зустріла теплом, затишком, музикою, безпечністю та запахом магнолій і олеандрів.

Місцем відпочинку вони вибрали Місхор, цей благословенний куточок землі. Щоранку вони спускалися до моря, неквапливо брели кипарисовою алеєю і виходили на пляж. Перед тим як роздягнутись і зайняти місце під сонцем на чистій ріні, вони зупинялися біля довоєнного бронзового скульптурного ансамблю "Алі-баба і Арзи-киз" і уважно розглядали роботу доброго скульптора. А син разом з іншими хлопчаками залазив на плечі старого розбійника Алі-баби. Бідна Арзи-киз, поглинута своїми дівочими мріями, і не підозрювала,

що н вистежують, як дичину. Вона чекає, коли наповниться її глек водою, не здогадуючись, що на неї чекає небезпека...

Якось навколо цієї скульптури зібралася група екскурсантів. Дівчина-гід розповідала групі красиву й сумну легенду про викрадену і продану в рабство красуню Арзи. Невільниця не витримала туги на чужині і через рік разом із сином кинулася в море, а море перетворило її на русалку. І от з того часу щоночі у рік її викрадення вона припливає до свого берега, дивиться на джерело, плаче і знову пливе в море. А джерело в цю ніч оживає, хлюпоче і починає текти з новою силою.

Один чоловік із групи несподівано запитав:

— А де ж місцеве населення? І дівчина-гід тут же відповіла:

— Вони пустили німців у Крим, за це їх і вислали. Вона, звісно, мала на увазі кримських татар, на що він

із гіркотою зауважив.

— Люба дівчино, а хто ж, по вашому, пустив німців в Україну, Білорусь і аж до Москви?

Дівчина зашарілася і не знала, що відповісти.

Годинами він сидів на березі моря, слухав шум хвиль і тужливий крик чайок, а в думках мандрував у далеке дитинство. Бачив батька, матір, сестер.

"О Аллах, — думав із болем і тугою, — за що?.. За що така кара?"

А син радісно бігав на березі, збирав відшліфовані водою камінчики і кидав їх у збурунене море.

"Я не Мцирі, любий хлопчику, та моя любов до землі своїх предків незнищенна, — подумки звернувся до сина. —Я страшенно люблю її степ і гори, її небо, схід і захід сонця, пил її доріг. І буду любити до останнього подиху. І хотів би, щоб моє змучене тіло було поховане в рідній землі".

Чи знав я щастя? Важко сказати. Та й хто може похвалитися своїм щастям? У житті стільки всього намішано: і радості, і печалі. Живеш — то вже щасливий. Жити варто хоча б для того, щоб розплющити вранці очі, побачити, як сходить сонце, як до тебе підбігає твоя дитина, цілує в неголену щоку і говорить:

— Доброго ранку, тату!

Ти спочатку не розумієш, з чим тебе вітає дитина, а потім пригадуєш, що сьогодні у тебе день народження.

І знову він почув кроки. Рішучі кроки. Ось вони швидко підходять до дверей, кілька разів лунає дзвінок. Такий жаданий дзвінок у двері. Згасла надія знову запалює його. Це додає сил. Він підняв голову і рішуче подивився на двері. Залишалось найважче — встати і відчинити двері.

— Сину мій, — кволо вигукнув він. — Я зараз, зараз... Пересилюючи дикий біль у поясниці, він зібрав рештки

сили, останнім зусиллям волі дрижачими руками судомно вчепився за косяк дверей, дотягнувся до засуву замка і зрушив його з місця. Двері посунулись і, непритомніючи , він побачив, як в очі вдарило яскраве світло...

Переклад Лідії Любимової